פרופ' זהר עמר

על תולעים כשרות שבגבינה וכינים שמותר להרוג בשבת

המונח 'תולעים' בהוראתו הקדומה היה שם כולל לקבוצות חרקים שונים, לרוב בדרגות הזחל או הרימה שלהם. יצורים אלה שחיים על הקרקע או מחוברים אליה נחשבים כשרץ הארץ שחל איסור לאכלם (ויקרא יא, מב), ועל אכילתם חייבים חמישה לאוים. על רקע האיסור החמור והמיאוס שבאכילת תולעים, קשה להבין כיום את המקרים המובאים בספרות ההלכה העוסקת בתולעים ובשרצים, שכשרים בנסיבות מסוימות באכילה ומותרים במשקה. למשל בעת העתיקה, בהיעדר מים זורמים, אספקת המים הייתה מבוססת על מי גשמים שנאגרו בבורות מים, ובהם היו לעתים זחלי יתושים ועלוקות. ב'שלחן ערוך' (יו"ד, סי' פד סעי' א) פוסק ר' יוסף קארו כך:

> שרצים הגדלים במים שבכלים ושבבורות, שיחין ומערות שאינם נובעים, מותרים אעפ"י שאין להם סנפיר וקשקשת. לפיכך שוחה ושותה מהם ואינו חושש לשרצים שבהם אם יזדמנו לתוך פיו.

וכן מותר לאכול פירות שהותלעו בתולעים לאחר שנקטפו, ובתנאי שהן שלא יצאו מהם.[1] בראשונים[2] מופיע שמי שאינו אסטניס יכול לאכול גבינה שיש בה תולעים: 'גבינה שהתליעה נפש היפה תאכלנה בתולעת שבה'. אחד המקורות הקדומים ביותר מובא בשם ר' אליעזר בן יואל הלוי (הראבי"ה)[3] מהמחצית של המאה השתים עשרה: 'קבלתי מאבא מארי (שתולעים) הנמצאים בגבינה ובדגים מותרין'. הרמ"א[4] מזכיר בעניין זה גבינה שיש בה תולעים חיות:

> נוהגים בתולעים של גבינה לאכלן, **אף על פי שקופצין הנה והנה על הגבינה**. אבל אם פירשו לגמרי, אוסרים אותן.

מסתבר שמדובר במציאות מוכרת בעיקר באירופה, שבה נהגו להכין גבינה מיוחדת שהיו בה תולעים, והיהודים נהגו לאכול אותה בהיתר. ר' חיים ויטאל[5] הביא בחיבורו הנחיות: 'לגבינה שלא תגדל תולעים לבנים כמנהגם'. ר' אברהם בן מרדכי[6] ממצרים כתב במאה השבע עשרה:

1. חולין, סז ע"ב; הרמב"ם, הל' מאכלות אסורות פ"ב הי"ד-הט"ו; שו"ע, יו"ד סי' פד סעי' ד.
2. כלבו, סי' קא.
3. ראבי"ה סי' אלף צג (מהד' דבליצקי [תשס"ה] ח"ד עמ' קלג).
4. רמ"א, לשו"ע יו"ד, סי' פד סעי' טז.
5. ר' חיים ויטאל, ספר הפעולות, מהדורה שנייה, תשס"ד, עמ' קמז.
6. שו"ת גינת ורדים, יו"ד, כלל א, סי' ג.

בחזרה לעמוד התוכן

ושמעתי אומרי' שבני אשכנז ה"י לעול' [ה' ישמרם לעולם] אוכלים תולעים שבגבינה בעודן חיין ואין מקפידין בזה כלל ולכאורה נראה שיש בזה בית מיחוש וכדבעינן למימר לקמן.

אכן היו מחכמי המזרח שדעתם לא הייתה נוחה מכך והחמירו בדבר, ובראשם הרב הירושלמי חזקיה די סילוה[7] בן אותה תקופה, שהעיד שאנשים רבים וגדולים נוהגים לאכלה:

ודשו בה רבים וגדולים ואפילו החכמים והיחידים אינן נזהרין כראוי על פי מה שנתבאר בש"ס ופוסקים בסימן זה.

על אילו גבינות מדובר, ועל סמך מה התירו באשכנז לאכול את התולעים שבהן? האם חלק מאבותינו לא הקפידו באיסור אכילת שרצים?

מסתבר שעד לפני כמה שנים עוד ניתן היה למצוא בשווקים גבינות שמיוצרות באמצעות תולעים. והנה הגיעה אלינו השמועה שניתן עדיין לראות תופעה זו בסרדיניה ובקורסיקה. בחודש אלול תשע"ה נסעתי עם ידידי ד"ר ירון סרי לאי סרדיניה בעקבות מחקרי על הארגמן ו'צמר הים'. במסגרת זו ניסינו לברר בכל המקומות שאליהם הגענו על אודות הגבינה עם התולעים. רבים לא ידעו במה מדובר, אך יש מהמבוגרים שידעו לספר שאכן גבינה כזו הייתה נמכרת עד לפני כמה שנים בחנויות, וכיום לא ניתן להשיגה. הגבינה מכונה באיטלקית בשמות marzo או formaggio marcio. רבים ציינו שמדובר בגבינה טעימה שנחשבה למבוקשת ביותר, ואחרים נמנעו לאכלה בשל טעמה החריף. זה עולה בקנה אחד עם פסיקתו של ר' יוסף תאומים[8] בן המאה השמונה עשרה שכתב שבשל טעמה החריף יש להמתין שש שעות עד לאכילת בשר:

גבינה מתולעת ואוכל התולעים הוה כמו בשר דמושך זמן וכן הועמדה בקיבה שחריף וחזק (כמו גבינה שקורין וואלכי"ש קעז).

בהתאם לתקנות הבריאות של האיחוד האירופאי שאיטליה חברה בו, הוחלט למגינת לבם של התושבים לאסור באופן רשמי ייצור ומכירה של גבינות אלה, בשל בעיות סניטציה ובריאות. תקנות אלה כוללות איסור לייצר גבינות בתוך קיבות של כבשים ועזים, שבהן נמצא חומר מגבן טבעי (רנין). גבינות אלה מיוצרות רק בייצור ביתי בכמה כפרים מסורתיים, ובודדים עוסקים היום בייצורה. לאחר בירורים ותיאומים רבים מצאנו את מבוקשנו בעיירה אולינה (Oliena) שבה ניתן למצוא בעונה מסוימת את הגבינה. הגענו למסעדה שחיפשנו, ובעל המסעדה הוציא למעננו את הגבינה המבוקשת מהמקרר. הגבינה נראתה כעוגת גבינה עגולה או כקובנה תימנית. לאחר שהסיר בסכין חדה את הקרום הקשה שמעליה, ראינו מאות רימות שנעות בתוכה, כמובא ברמ"א (שם): 'שקופצין הנה והנה על הגבינה'. בעל המסעדה ניצל את ההזדמנות ואכל ממנה בשקיקה על התולעים שבה (יש אנשים המסירים אותן לפני האכילה). מסתבר שבקיץ נדיר מאוד למצוא את הגבינה, שכן התולעים זקוקות לטמפרטורה נמוכה לצורך התפתחותם.

7. פרי חדש, יו"ד סי' פד סעי' טז.
8. פרי מגדים, יו"ד משבצות זהב סי' פט.

בחזרה לעמוד התוכן

מדוע מותר לאכול את תולעי הגבינה?

ההיתר לאכול גבינה כזו קשור לאורח חייהם של ה'תולעים'. למעשה מדובר בזבוב הגבינה *(Piophila casei)*, חרק קטן (אורכו כ-4 מ"מ) שמטיל את ביציו בגבינה. מהביצים בוקעות רימות, שמגיעות לשיעור 8 מ"מ ומאופיינות בתנועת ניתור באוויר לגובה של כמה ס"מ. יצרני הגבינה נוהגים לחשוף את הזבובים לגבינות באופן מכוון, על מנת שהללו יגרמו לתהליך של ריקבון ותסיסה וליצירת טעם לוואי אופייני. אחרי שחזינו בגבינה עם התולעים שנזכרת בספרות ההלכה, נותר לנו לברר מה היסוד להיתר אכילתה. מסתבר שבאופן רגיל הזחלים אינם יוצאים מתוך הגבינה, ורק כאשר פותחים את הגבינה במכוון הם נחשפים לאוויר. אכן ניתן לראותם נעים וקופצים, אך למעשה הם אינם פורשים מתוך הגבינה. כל חיותם תלויה בגבינה המשמשת להם בית גידול, בעוד שבהיעדרה אין להם קיום, והם מתים. על רקע זה מעניינת הזיקה שמוצא ר' ישראל ליפשיץ, בעל פירוש 'תפארת ישראל',[9] בין ההיתר להרוג כינים בשבת להיתר לאכול גבינה זו:

> גבינה שיש בה תולעים, מותר לאכלה בשבת, דמיני קא רבו, ולפיכך דינן ככינים שנולדין מזיעה שמותר להרגן.

כידוע נפסק להלכה[10] שמותר להרוג כינים בשבת 'מפני שהן מן הזיעה' וכן לגבי רמשים שנוצרים בגללים ובפירות וכיו"ב, ובלבד שאין הם יצורים שמתרבים מזכר ונקבה. הרמב"ם נשען בפסיקתו על תפיסת 'הבריאה הספונטנית', שהייתה מקובלת בעולם המדע עד המאה השבע עשרה. אולם בדורות המאוחרים, בעקבות המצאת המיקרוסקופ, התגלה שגם הכינים ורוב הרמשים נוצרים בתהליך הפריה, ומאז מתנהל דיון ער בספרות ההלכה: האם בעקבות הגילויים המדעיים ההלכה תשתנה.[11] יש הסבורים שבימינו אין להרוג כינים ויש בכך איסור דאורייתא (פחד יצחק[12] ועוד), ויש הסבורים שצריך לחשוש לכך מדרבנן, ולעומתם הובאו הסברים שונים להסביר את ההיתר להריגת כינים.

אין זה מעניינו להרחיב כאן בסוגיה זו ובסתירה שכביכול קיימת בין תורה ומדע. רק נאמר שלא ייתכן שחז"ל לא ידעו שלכינים אין ביצים או שהם לא ראו אותן בשל זעירותן,[13] שהרי הם מזכירים זאת במפורש.[14] פליית כינים על ביציהן הייתה מלאכה שכיחה בעת העתיקה, וכך למשל במצדה ובקומראן ובעוד אתרים רבים במדבר יהודה ובנגב נמצאו מסרקי כינים מעץ, הדומים להפליא לאלה שבשימוש בימינו; מסרקים דו-

9. מבוא לפירוש המשנה לשבת, כלכלת הבית, בעניין תולדת השוחט.
10. רמב"ם, הלכות שבת פי"א ה"ב-ה"ג; שו"ע, או"ח סי' שטז סעי' ט.
11. על התמורות בפסיקה ההלכתית ביחס לבדיקת תולעים לאור ההתפתחות המדעית, ראו: S. Adams, 'The Scientific Revolution and Modern Bedikat Tola'im Trends', Hakirah, 22 (2017), pp. 93-124.
12. פחד יצחק, ערך צידה.
13. מ' כסלו, 'ההורג כינה בשבת – כהורג גמל בשבת', שנה בשנה, מב (תשס"ב), עמ' 155–166.
14. למשל, שבת יב ע"א; קז ע"ב.

בחזרה לעמוד התוכן

כיוונים עם שיניים מרווחות ושיניים צפופות, ועליהם אף השתמרו ביצים וכינים בדרגות התפתחות שונות.

אכן הידע המדעי על חיי החרקים לא היה מפותח בעבר כבימינו, והטענה שכינים באות מן ה'זיעה' לכאורה אינה מדויקת, אבל כפי שנרצה לטעון להלן, מבחינה הלכתית וגם עובדתית הטענה תקפה ועומדת והיא קשורה לראיה החושית הפשוטה של היצורים בעיני האדם. כך למשל, אם נראה לאדם שהתולעים נבראו כביכול מהגבינה או מהפירות, התולעים יהיו מותרות בתנאים מסוימים (למשל, אם לא פירשו).[15] הנחת היסוד היא שההלכה מתייחסת רק למה שהאדם רואה בחושיו הסובייקטיביים ולא בהכרח לידע המדעי, **אולם זה רק חלק מהתשובה.**

מבחינה הלכתית, לא חשוב אם באמת השרץ נוצר מהפרי, מהזיעה, מהגבינה או מבשר הדג. העובדה היא שגם השרצים שבהם אנו דנים מתרבים ברבייה מינית, אך אין להם כל קיום בלי בית הגידול המאכלס אותם. כינת הראש אינה יכולה להתרבות בהיעדר שֹׂער האדם והתנאים שנוצרים בו ('זיעה'). כמו כן רימות זבוב הגבינה לא יכולות להתקיים מחוץ לגבינה, ולכן מבחינה הלכתית היא זו שכביכול יוצרת אותן והן חלק ממנה. ההלכה מבחינה בין יצורים שנבראים מזכר ונקבה באופן ישיר, ללא מעורבות שום אמצעי עזר נוסף להיווצרותם, ואותם אסור לאכול או להרוג בשבת, לבין היצורים שבהם אנו עוסקים. באלו האחרונים הביצה מופרת בגוף הנקבה על ידי הזכר והיא מטילה אותה על מצע הגידול (פרי, גבינה, שער האדם וכו') ובזאת היא סיימה את תפקידה. מעתה קיומו ותלותו של השרץ בבית גידולו הוא מוחלט, וכשהוא בתוכו הוא אינו נחשב לבעל חיים בפני עצמו, אלא כחלק מישותו של הפונדקאי.[16]

ההלכה אפוא אינה מטילה איסור על יצור שהוריו הביולוגיים רק החלו את תהליך ריבויו ואין להם שותפות בהתפתחות צאצאיו. היא מתייחסת לבית הגידול כאל מעין הורה ולתוצר כשלו בפועל; בית הגידול הוא אשר יספק לו את המרכיבים החיוניים להתפתחותו ולהשלמת יצירתו עד ליציאתו לאוויר העולם. לכן תולעים שהתפתחו בפרי שנתלש, שאין לו זיקה לעץ המחובר לקרקע, מותרות כדין הפרי; מה הפרי מותר, כך גם התוצר שלו, וההורגן בשבת פטור.[17] כך לחילופין נסביר מדוע תולעים שהתפתחו בפירות בעודם מחוברות לעץ אסורות באכילה. זאת משום שהן חלק מפרי העץ, והעץ עצמו מחובר לקרקע, שהיא מקור קיומו וזהותו, ולכן זה בגדר 'שרץ השורץ על **הארץ**' שנאסר במפורש מן התורה. לגבי הגבינה, יש עוד צד להיתר, והוא שהיא אינה נחשבת לגידולי קרקע.[18] לכן מותר לאכול תולעים שבגבינה ולחילופין מותר להרוג אותן בשבת, כפי שמובא לעיל בפירוש 'תפארת ישראל'.

15. הרב שלמה אבינר, 'תורה ומדע', עיטורי כהנים, 69 (תשנ"א), עמ' 4.
16. הרב משה צארום, 'תולעת שבפירות במשנת הרמב"ם', מסורה ליוסף, ו (תשס"ט), עמ' 255–260; הרב יהונתן שמחה בלס, 'טפילים בבשר דגים: שיטות מדעיות בקביעת שם שרץ', תחומין, לב (תשע"ב), עמ' 393–402.
17. רמב"ם, הל' שבת פי"א ה"ב.
18. ספר איסור והיתר הארוך, שער מא סי' י.

בחזרה לעמוד התוכן

לסיכום, הקדמונים נתנו טעם והסבר לאופן התרבות כינים או תולעים בפירות ובגבינה בהתאם לידע שהיה קיים בתקופתם. אמנם הסבר זה אינו רלוונטי בימינו וכבר השתנה ועשוי להמשיך להשתנות עם הגילויים המתחדשים בכל דור ודור, אבל העיקרון ההלכתי המנחה שנובע מהסבר ומתפיסה אחרת לראיית המציאות באשר לקיומם והיווצרותם של המינים בעולם - שריר וקיים. זו אחת הדוגמאות לאפשרות גישור הפער בין הידע המדעי לבין ההלכה ; יש ביסודם שתי גישות שונות בראיית המציאות ובהגדרת המונח 'שרץ', ולכן כל הניסיון להעמידם כסתירה או לחפש תירוצים מאולצים הוא מיותר ואינו משכנע.

בחזרה לעמוד התוכן